

**НАЦЫЯНАЛЬНАЯ АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСІ
ІНСТЫТУТ МОВАЗНАЎСТВА ІМЯ ЯКУБА КОЛАСА**

УДК 808.26(091)

ДЗЯДОВА АЛЕНА СЯРГЕЕЎНА

**ЛЕКСІКА «АЛЕКСАНДРЫІ»
(НА МАТЭРЫЯЛЕ СТАРАБЕЛАРУСКАГА
ПЕРАКЛАДУ ПАЧАТКУ ХІІ СТ.)**

10.02.01 –беларуская мова

АЎТАРЭФЕРАТ

дысертацыі на атрыманне вучонай ступені
кандыдата філалагічных навук

Мінск – 2001

Работа выканана на кафедры беларускай мовы
Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя П.М.Машэрава

Навуковы кіраўнік –

член-карэспандэнт НАН Беларусі,
доктар філалагічных навук,
прафесар А.М.Булыка

Афіцыйныя апаненты –

доктар філалагічных навук,
прафесар А.П.Груца

кандыдат філалагічных навук
М.І. Свістунова

Апаніруючая арганізацыя –

Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя А.А.Куляшова

Абарона адбудзецца 29 чэрвеня 2001 г. у 14 гадзін на пасяджэнні Савета па абароне дысэртацый Д 01.43.01 у Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (220072, г.Мінск, вул. Сурганава, 1, корп. 2, тэл. 284-15-94).

З дысэртацыяй можна азнаёміцца ў Цэнтральнай навуковай бібліятэцы імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі

Аўтарэферат разасланы 27 мая 2001 г.

Вучоны сакратар
Савета па абароне дысэртацый
Д 01.43.01

А.А. Лукашэнца

Сярод перакладных старабеларускіх твораў прыкметнае месца займае “Александрыя” пачатку ХУІІ ст. – папулярная ў сусветнай літаратуры воінская аповесць, арыгінал якой быў створаны ў ІІ-ІІІ стст. н.э. на грэчаскай мове. Атрымаўшы шырокае распаўсюджанне ў часы Кіеўскай Русі, “Александрыя” стала не менш папулярнай і на Беларусі, дзе была вядома ў старарускіх, а таксама старабеларускіх перакладах ХУ-ХУІІ стст. Найбольш поўным і дакладным у тэксталагічных адносінах з’яўляецца Санкт-Пецярбургскі спіс “Александрыі” пачатку ХУІІ ст., які ўяўляе сабой адну з найбольш каштоўных крыніц пры даследаванні фарміравання і развіцця слоўнікавага саставу беларускай мовы ў ХУІІ ст.

Аналізу слоўнікавага саставу Санкт-Пецярбургскага спіса “Александрыі” прысвечана дадзеная дысертацыйная работа.

АГУЛЬНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА РАБОТЫ

Аktуальнасць тэмы дысертацыі. Аktуальнасць тэмы дадзенага дысертацыйнага даследавання вызначаецца неабходнасцю ўсебаковага вывучэння старабеларускай лексікі, якая можа быць даследавана выключна на магьорыяле старабеларускіх літаратурна-пісьмовых крыніц.

У гістарычнай лексікалогіі ХУІІ ст. з’яўляецца яшчэ недастаткова вывучаным перыядам. Многія арыгінальныя і перакладныя помнікі, датаваныя гэтым часам, не падвяргаліся спецыяльнаму і поўнаму лінгвістычнаму, у тым ліку лексікалагічнаму, даследаванню. Сярод іх старабеларускі пераклад “Александрыі” пачатку ХУІІ ст. Помнік прыцягнуў увагу даследчыкаў яшчэ ў першай палавіне ХІХ ст. (гл. працы А.Х.Вастокава¹, А.М.Пыпіна², А.І.Сабалеўскага³). Аднак даследаванне аповесці праводзілася пераважна ў археаграфічным, тэксталагічным і гісторыка-літаратурным аспектах. У лінгвістычным жа плане помнік у гэты час амаль не вывучаўся. Самая агульная моўная характарыстыка асобных старарускіх і старабеларускіх спісаў “Александрыі” пададзена ў працах В.М.Істрына⁴ і А.І.Сабалеўскага. Супастаўляльнаму даследаванню ваеннай лексікі ў спісе старарускай рэдакцыі “Александрыі” прысвечана кандыдацкая дысертацыя С.А.Каралевіч⁵.

¹ Восток А.Х. Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея. СПб.: Типогр. Императ. Акад. наук, 1842.- 899 с.

² Пыпин А.Н. Очерк литературной истории повестей и сказок русских // Ученые записки ІІ отд. Императ. Акад. наук, кн. ІУ. – СПб., 1858. – С.1-360.

³ Соболевский А.И. Заметки о малоизвестных памятниках юго-западно-русского письма XVI-XVII вв. // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. IX. – Киев, 1895. С.3-24.

⁴ Истрин В.М. Александрия русских хронографов. Исследование и текст. – М.: Универс. типогр., 1893. – 720 с.

⁵ Каралевіч С.А. Сравнительно-исторический анализ словарного состава «Александрии» старобелорусской и старорусской редакций: Дис. ... канд. филолог. наук. Минск, 1987 – 210 с.

Такім чынам, на сённяшні дзень у айчынным мовазнаўстве няма поўнага лексікалагічнага апісання Санкт-Пецярбургскага спіса “Александры” пачатку ХУІІ ст. Таму, грунтуючыся на багатым фактычным матэрыяле, дысертацыя мае поўнае значэнне для канкрэтызацыі і паглыблення існуючых звестак пра асаблівасці лексічнай сістэмы старабеларускай мовы. Даследаванне садзейнічае далейшай распрацоўцы пытанняў функцыянавання беларускай мовы ў ХІV-ХУІІ ст., а значыць, уносіць уклад у стварэнне плапамернага навуковага апісання мовы нашага народа ў яе гістарычным развіцці.

Сувязь работы з буйнымі навуковымі праграмамі Дысертацыйнае даследаванне звязана з Дзяржаўнай праграмай фундаментальных даследаванняў “Беларуская мова, яе гісторыя, сучасны стан і сувязь з іншымі славянскімі мовамі (Беларуская мова)”.

Мэта і задачы даследавання. Мэта дысертацыі – лексіка-семантычны аналіз слоўнікавага саставу старабеларускага перакладу “Александры” пачатку ХУІІ ст., вызначэнне ролі і месца помніка ў старабеларускай пісьмовай мове. Мэта даследавання прадугледжвае вырашэнне наступных асноўных задач:

- у залежнасці ад наяўнасці агульнай семантычнай прыкметы раскласіфікаваць выяўленыя лексемы па пэўных тэматычных разрадах і лексіка-семантычных групах унутры іх;
- у межах лексіка-семантычных груп правесці семантычны аналіз намінацый, які ўключае высвятленне іх семантычнага аб’ёму і характарыстыку семнай структуры семем;
- выявіць і даследаваць структурна-семантычныя адносіны паміж кампанентамі лексіка-семантычных груп (гінера-гіпанімічныя, адносіны сіпаніміі, антаніміі і інш.);
- вызначыць генетычныя вытокі і храналогію родавых і найбольш актыўных наводзе ўжывання відавых лексем, паказаць іх месца ў агульнай сістэме функцыянавання старабеларускай мовы, прасачыць асаблівасці сінтагматычных сувязей даследуемых намінацый;
- вызначыць структурна-словаўтваральныя асаблівасці лексічных адзінак.

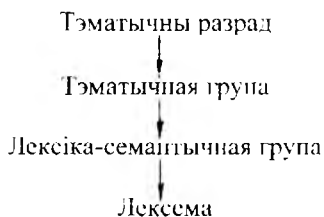
Аб’ект і прадмет даследавання. Аб’ектам даследавання з’яўляецца слоўнікавы састаў (апелятыўная лексіка) поўнага Санкт-Пецярбургскага спіса “Александры” пачатку ХУІІ ст. (рукапіс Дзяржаўнай публічнай бібліятэкі імя М.Я.Салтыкова-Шчадрына ў Санкт-Пецярбургу, Ф. ХУІІ. 5). Прадмет даследавання – генетычныя вытокі і семантыка выяўленых у помніку лексем, а таксама парадыматычныя адносіны паміж імі і іх структурна-словаўтваральныя асаблівасці.

Гіпотэза. Аснову слоўнікавага саставу помніка складаюць лексічныя сродкі старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы, прадстаўленыя праславянскімі, старажытнарускімі і ўласнабеларускімі намінацыямі, а таксама словамі іншамоўнага паходжання. Суіснаванне ў гэтым перакладу розных моўных плыняў выклікае лексічную варыянтнасць. Ужыванне

монасемантычных і полісемантычных лексем абумоўлена свецка мастацкім характарам твора.

Метадыка даследавання. Метадалагічнай асновай дысертацыйнага даследавання з'яўляецца вучонне аб мове як сістэме. Работа напісана ў выглядзе манаграфічнага апісання тэматычных разрадаў слоў старабеларускага перакладу "Александрый" пачатку XVII ст.

Ілюстрацыйны матэрыял для дысертацыі выбіраўся шляхам сутэльнай і выбарчай выніскі з указанага спіса "Александрый" і склаў каля 25 тысяч картак. Пры такім вялікім аб'ёме фактычнага матэрыялу ўяўляецца мэтанадным размеркаваць выяўленыя намінацыі па пэўных тэматычных разрадах (ТР), унутры якіх разглядаюцца лексемы рознай граматычнай характарыстыкі аб'ядноўваюцца на аснове прыналежнасці да адной і той жа сферы функцыянавання. Такім чынам, пры класіфікацыі слоўнікавага матэрыялу асноўным прынцыпам выступае тэматычны прынцып. З прычыны семантычнай і граматычнай разнароднасці лексічнага матэрыялу яго аналіз па ТР можна лічыць дастаткова абгрунтаваным і пайбоўш рацыянальным, што дае магчымасць прывесці слоўніковы састаў помніка да пэўнай сістэмы. У большасці выпадкаў у межах ТР выдзелены ПГ, якія трэба разглядаць як больш дробныя лексічныя групыкі слоў па лініі іх тэматычнай арганізацыі. У склад ПГ уваходзяць пэўныя ЛСГ, якія ў сукупнасці даюць даволі дакладнае і поўнае ўяўленне пра слоўніковы састаў перакладу. Абраны аўтарам індуктыўны метада даследавання лексікі помніка паказаны на наступнай схеме:

Структурнай адзінкай, што забяспечвае аналіз лексікі помніка найбольш эфектыўна, з'яўляецца ЛСГ. Аналіз нераважнай большасці ЛСГ уключае комплекснае даследаванне слоў з іх асноўнымі параметрамі (прыкметамі) лексіка-семантычнага і функцыянальнага характару: знешняя форма (аднастайнае / варыянтнае), этымалагічная даведка, асаблівасці семантычнага аб'ёму (адназначнае / мнагазначнае) і структуры семемы (суадносіны паміж катэгорыяльна-лексічнай і дыферэнцыяльнымі семамі), словаўтваральны нагэнцыял (наяўнасць / адсутнасць дэрыватаў). Прыведзены ўзор аналізу лексем надмацаваны ілюстрацыйным матэрыялам і ў некаторых выпадках даноўнены характарыстыкай сінтагматычных асаблівасцей слова, а таксама яго храналогіі, актыўнасці ўжывання ў помніку і месца ў лексіка-семантычнай сістэме старабеларускай мовы.

Паколькі рамкі дысертацыі не дазваляюць падрабязна разліцець усе слоўніковыя намінацыі помніка, у працы прааналізаваны толькі тыя іх

тэматычныя разрады, якія прадстаўлены ў “Александрый” найбольш шырока і поўна. З паяўнай на кожнае слова колькасці картак у дысертацыі праілюстравана толькі частка прыкладаў – пераважна тыя, у якіх дадзенае значэнне ці яго адценне перададзена найбольш яркава і тыпова. Шэраг намінацый, якія ўжываюцца ў тэксце спарядчына, дэталёва не разглядаюцца і не ілюструюцца цытатамі з помніка, а падаюцца ў “Слоўніку мовы “Александрый” пачатку ХУІІ ст.” (гл. Дадатак 1).

Пры аналізе лексікі помніка выкарыстоўвалася некалькі метадаў даследавання – апісальны, метада кампанентнага аналізу, а таксама прыёмы параўнальна-гістарычнага, статыстычнага і дыстрыбутыўнага метадаў. У працэсе даследавання дэфініцый слоў выкарыстоўваліся дадзеныя гістарычных, этымалагічных і тлумачальных слоўнікаў беларускай, рускай, украінскай і польскай моў, энцыклапедыі, вядомыя аўтарытэтныя даследаванні па гісторыі беларускай і рускай моў. Пры напісанні дысертацыі скарыстоўваліся матэрыялы картажкі Гістарычнага слоўніка беларускай мовы, якая была складзена супрацоўнікамі аддзела гісторыі беларускай мовы Інстытута мовазнаўства ІАН Беларусі (1960-1972 гг.).

Навуковая навізна даследавання. Паглыбленая распрацоўка праблематыкі гісторыка-лексікалагічных прац у многім залежыць ад пашырэння навуковай базы за кошт вывучэння не даследаваных яшчэ помнікаў. Дысертацыя з’яўляецца ў гістарычнай лексікалогіі першым цэласным лінгвістычным даследаваннем слоўнікавага саставу “Александрый” пачатку ХУІІ ст. як аднаго з найбольш аўтарытэтных пісьмовых помнікаў старабеларускай пісьменнасці. У працы выяўлена семантыка і генетычныя вытокі шэрага лексічных адзінак, унутры асобных ЛСГ разгледжаны гіперанімічныя, сінанімічныя і антанімічныя сувязі. Даследаваны сінтаматычныя, а таксама структура-словаўтваральныя асаблівасці большасці найменняў, прасочана храналогія запазычаных лексем у старабеларускай мове, іх лёс у працэсе развіцця беларускай мовы.

Навуковая і практычная вартасць атрыманых вынікаў. Нягледзячы на пэўныя поспехі, дасягнутыя ў галіне гістарычнай лексікалогіі, праблемы сістэмнасці лексікі ў яе гістарычным стане распрацаваны яшчэ недастаткова поўна. Дысертацыя ўносіць уклад у распрацоўку пытанняў вывучэння лексікі беларускай мовы ў сінхронна-дыяхранічным аспекце, спрыяе вывучэнню гісторыі пэўных ЛСГ, вызначэнню агульных тэндэнцый развіцця слоўнікавага саставу старабеларускай мовы, высвятленню ролі перакладных помнікаў ХУІІ ст. у агульным працэсе эвалюцыі старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы, а таксама ва ўзбагачэнні і панаўненні яе лексічнай сістэмы.

Дадзеныя, атрыманыя ў выніку даследавання, прадстаўляюць семантычную структуру шэрага слоў больш дыферэнцыравана, чым існуючыя гістарычныя слоўнікі, і з’яўляюцца канкрэтным укладам у гістарычную лексікалогію пры асвятленні праблемы фарміравання ЛСГ у беларускай мове ў розныя перыяды яе развіцця. Лексічны матэрыял, пададзены ў “Слоўніку мовы “Александрый” пачатку ХУІІ ст.”, можа быць выкарыстаны ў

лексікаграфічнай працы пры ўдакладненні многіх дэфініцый укладальнікамі Гістарычнага слоўніка беларускай мовы. Іншамоўны анамастычны матэрыял шырока прадстаўлены ў помніку, у працы не разглядаецца. Шматлікія ўжытыя ў гэце анамастычныя намінацыі пададзены ў Дадагку 2, што паслужыць матэрыялам для падрыхтоўкі і стварэння старабеларускага анамастыкона. Матэрыялы дысертацыі могуць знайсці прымяненне ў вучэбным працэсе на філалагічных факультэтах, пры распрацоўцы спецкурсаў і спецсемінараў па гістарычнай лексікалогіі, падрыхтоўцы метадычных дапаможнікаў, даведнікаў, слоўнікаў і іншых вучэбных матэрыялаў па гісторыі беларускай літаратурнай мовы, а таксама ў навукова-даследчай дзейнасці студэнтаў пры напісанні курсавых і дыпломных прац.

Асноўныя палажэнні дысертацыі, якія выносяцца на абарону:

1. Лексіка “Александры” пачатку ХУІІ ст. уяўляе сабой пэўную сістэму з усімі заканамернасцямі і асаблівасцямі, уласцівымі тагачаснай старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове, і характарызуецца семантычнай разнастайнасцю лексічных адзінак, іх здольнасцю абслугоўваць усе сферы тагачаснага грамадскага жыцця.

2. У аснове лексічнай сістэмы помніка ляжаць намінацыйныя сродкі спрадвечна беларускага паходжання. Характэрнай асаблівасцю слоўнікавага саставу перакладу з’яўляецца паяўнасць вялікай колькасці запазычанняў, большасць якіх была вядома старабеларускай пісьменнасці ХІV-ХVІ стст.

3. У структуры лексіка-семантычных груп вылучаюцца розныя тыпы парадны матычных адносін. Галоўным фактарам семантычнага ўпарадкавання кампанентаў пэўных ЛСГ з’яўляюцца імплікацыйныя (гінера-гіпанімічныя) і сінанімічныя адносіны.

4. У склад слоўнікавага саставу “Александры” ўваходзяць як і звязаныя ў словаўтваральных адносінах лексемы, так і лексемы, прадстаўленыя разгалінаванымі словаўтваральнымі гнёздамі. Сінтаматычныя асаблівасці намінацый залежаць ад іх семантыкі і семантыкі слоў, з якімі яны звязаны.

5. Свенка-мастацкі характар перакладу “Александры” абумовіў шырокае выкарыстанне полісемантычных лексем, узасмадзяенне на лексічным узроўні элементаў розных стыляў – размоўнага, дэлавога, рэлігійнага. Высокая ступень развіцця мастацкага стылю знайшла адлюстраванне ў помніку дзякуючы ўжыванню шматлікіх вобразна-выяўленчых сродкаў.

6. Старабеларускі пераклад “Александры” пачатку ХУІІ ст. адыграў значную ролю ў працэсе развіцця лексічнай сістэмы беларускай літаратурна-пісьмовай мовы данацыянальнага перыяду.

Асабісты ўклад саіскальніка Дысертацыя ўяўляе сабой цэласнае, самастойнае навуковае даследаванне, асабіста праведзенае аўтарам. У рабоце прааналізаваны слоўніковы састаў “Александры” пачатку ХУІІ ст., даследаваны і абгрунтаваны лексічныя асаблівасці помніка, складзены слоўнік яго мовы.

Апрацацыя вынікаў дысертацыі Дысертацыя абмяркоўвалася на пасяджэннях кафедры беларускай мовы Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта

імя П.М.Машэрава (май 1998 г., люты 1999 г., лістапад 2000 г.). Яе асноўныя палажэнні і вывады былі выкладзены на Рэгіянальнай навуковай канферэнцыі “Пісьменства і друк на Віцебшчыне: гісторыя і сучаснасць” (Віцебск, 15-16 кастрычніка 1996 г.), Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Праблемы адукацыі, навукі, культуры Беларускага Палесся” (Мазыр, 22-23 лістапада 1996 г.), IV і V Міжнародных навуковых канферэнцыях “Беларуска-русканоўскае супастаўляльнае мовазнаўства і літаратуразнаўства” (Віцебск, 22-24 красавіка 1997 г. і 25-27 мая 2000 г.), Рэспубліканскай навуковай канферэнцыі “Кандэптэуальныя пытанні развіцця мовы, літаратуры і мастацтва ў святле адраджэння культуры і духоўнасці беларускага народа” (Мазыр, 23-23 красавіка 1998 г.), Міжнародных IV Паліванаўскіх чытаннях (Смаленск, 19-20 мая 1998 г.), III (50), IV (51), V (52) і VI (53) навуковых сесіяў выкладчыкаў, навуковых супрацоўнікаў і аспірантаў ВДУ імя П.М.Машэрава (люты 1998, 1999, 2000, 2001 гг.).

Апублікаванасць вынікаў. Вынікі даследавання апублікаваны ў 8 работах аб’ёмам 29 друкаваных старонак, у тым ліку ў 3 артыкулах і 5 тэзісах дакладаў і матэрыялах навуковых канферэнцый.

Структура і аб’ём дысертацыі. Дысертацыя складаецца з уводзінаў, агульнай характарыстыкі работы, асноўнай часткі, якая ўключае чатыры главы, заключэння і двух дадаткаў. Агульны аб’ём дысертацыі складае 351 старонку. З іх 113 старонак займае асноўны тэкст, 14 старонак займаюць тры табліцы, 11 старонак – шпіе выкарыстанай літаратуры агульнай колькасцю 171 назва і пералік умоўных скарачэнняў, 211 старонак – 2 дадаткі (“Слоўнік мовы “Александрый” пачатку ХVII ст” і “Слоўнік анамастычных назваў”).

АСНОЎНЫ ЗМЕСТ РАБОТЫ

Ва ўводзінах пададзена кароткая характарыстыка “Александрый” як помніка сусветнай літаратуры, прааналізавана літаратура, выкарыстаная пры падрыхтоўцы дысертацыі, разгледжаны сістэмна-семасіялагічныя пытанні даследавання.

Першая глава “Ваенная лексіка” прысвечана аналізу вясных назваў, якія ўтвараюць у помніку адзін з самых буйных тэматычных разрадаў. У сістэме вясных абазначэнняў прыкметную ЛСГ утвараюць назвы зброі, засперагалальных прыстасаванняў і вайсковай амуніцыі (раздзел 1.1). У якасці ядра (родавай назвы) дадзенай ЛСГ выступае паланізм *зброя* ‘зброя; даспехі, браня’. Гэтая намінацыя выступае як дэрывацыйная аснова для прыметніка *збройный*, які з’яўляецца адэктыўным кампанентам і нясе асноўную семантычную нагрузку ў тэрміналагічных словазлучэннях *збройный людзь*, *збройное рыцэрство*, *збройный млоденцы* – ‘воіны, войска’. У перакладзе зафіксаваны таксама відавыя назвы зброі (*волючня*, *железо*, *кильть*, *копье*, *мечь*, *приправа*), назвы кідальных спарадаў і ваенных прыстасаванняў (*опорокь*, *стрела*), засперагалальных прыстасаванняў і вайсковай амуніцыі (*тарча*, *прилибца*).

Значную ЛСТ ваенных абазначэнняў утвараюць у помніку назвы асоб, звязаных з вайсковай справай (раздзел 1.2). Сукупнасць намінацыйных сродкаў гэтай групы складаюць лексемы родавага і відавоча характару, якія абазначаюць збройнікаў, вайскоўцаў і восначальнікаў. Ядро ЛСТ утвараюць словы, у семемах якіх дамінуе катэгарыяльна-лексічная сема 'член войска, воін'. Да іх ліку адносяцца звязаныя парадыгматычнымі адносінамі намінацыйны *рыцэрзь мужь вальчухий*. Даволі шырока прадстаўлена наменклатура відавоча найменняў, звязаных адносінамі семантычнай субардынацыі з родавымі назвамі (*летмань, драбь, ездный, княжа, пеший, стрелець* і інш.).

У тэматычным разраздзе ваеннай лексікі самымі шматлікімі ў колькасным выражэнні з'яўляюцца назвы, якія характарызуюць вайсковую структуру, ваенную стратэгію і тактыку, іншыя ваенныя паняцці (раздзел 1.3). Як абагульненая назва войска выступае намінацыя *людь (люди)*, якая набывае найбольшы выражаны тэрміналагічны характар у спалучэнні з прыметнікамі *збройный, вальчухий, поганский*. Семантычнай тоеснасцю з гэтай лексэмай характарызуюцца родавыя назвы *войско* і *рыцэрство*. Як абагульненыя назвы варожача войска выступаюць назоўнікі *неприятель, поганинь*, фразеалагізм *неприятельская рука*, зборнае абазначэнне *поганство*. Сярод відавоча найменняў, якія характарызуюць вайсковую структуру, найбольш шырокаўжывальным з'яўляецца ваенны гэрмін *суфь (уфь)*.

Назвы, якія служаць для абазначэння паняццяў ваеннай стратэгіі і тактыкі, пагоду арганізацыі ваеннай справы, прадстаўлены ў помніку шэрагам назоўнікавых і дзеяслоўных лексем. ЛСТ назоўнікаў, аб'яднаных агульнасцю значэння 'узброеная барацьба', уключае ў свой склад словы тыпу *битва, бой, буренье, валька, воеванье, война, побитье* і інш.

Асобную ЛСТ намінацый, якія абазначаюць паняцці ваеннай стратэгіі і тактыкі, утвараюць дзеяслоўныя абазначэнні, якія характарызуюцца надзвычай багатым наборам намінацыйных сродкаў. З улікам іх семантычнай дыферэнцыяцыі ўнутры дадзенай ЛСТ выдзяляюцца наступныя лексіка-семантычныя падгрупы: 1) дзеясловы, якія абазначаюць ваенныя дзеянні агульнага і прыватнага характару (*бити, вальчить, воевати, потыкатисе, штурмувати*); 2) дзеясловы, якія абазначаюць арганізацыю ўзброеных сіл для выступлення, іх падрыхтоўку да вайны (*готовати, згромадिति, зрядити, положитисе, рушити, тягнути*); 3) дзеясловы, якія характарызуюць вышкі ваенных дзеянняў (*збурити, звальчить, звитяжыти, звоевати, поркзити*).

У адносінах дэрывацыйнай актыўнасці многія дзеясловы з "ваеннай семантыкай" маюць значную колькасць дэрыватаў і ўжываюцца ў тэксе разгалінаванымі словаўтваральнымі гнёздамі. Напрыклад: *звитяжыти (звитежыти), звитежати, превитяжыти, превитежати, звитяжоный, незвитяжоный, превитяжыти (превитежыти), превитяжоный, превитежаный, звитяжство (звитежство, звитество), звитежца*.

Апрача разгледжаных лексічных адзінак, у "Александрый" зафіксаваны шэраг іншых найменняў, якія абазначаюць ваенныя паняцці рознай

семантикі: *будоване, вежа, герць, навалность, наметъ, тыль, штурмъ* і інш.

Наводле семантычнай структуры многія лексемы ўяўляюць сабой монасемантычныя адзінкі з канкрэтным значэннем і выступаюць як васпныя тэрмінаабзначэнні (*воевати, волочия, зшиковать, мечь, штурмъ*). Між тым, у помніку сустракаюцца полісемантычныя намінацыі, асобныя з якіх маюць даволі шырокі семантычны спектр, ужываюцца з некалькімі сесемамі і ўваходзяць у склад розных тэматычных разрадаў (*бити, железо, княжа, людъ*).

Адносна сваіх генетычных вытокаў істотная частка ваеннай лексікі ўтворана на базе праславянскага караняслова (*бой, воевати, людъ, мечь*). Аднак больш шырока прадстаўлены ў помніку лексічныя адзінкі ішчамоўнага паходжання (*буриши, валька, герць, зброя, згромадити, навалность, рицерь, тарча, шикъ, штурмъ*).

У другой главе “Лексіка, якая ўжывалася ў бытавой, сацыяльнай і рэлігійнай сферах” разглядаюцца назвы, якія ўжываліся ў розных сферах тагачаснага грамадскага жыцця (бытавой, сацыяльнай, рэлігійнай) і абзначалі шырокае кола рэалій. Дастаткова разгорнутай сістэмай намінацыі характарызуецца тэматычны разрад бытавой лексікі (раздзел 2.1), што дазваляе вылучыць у яго межах некалькі ЛСТ:

1) назвы жылых пабудов, намяшканняў і іх асобных частак і дэталей: *будованье, вечерникъ, смахъ, домъ, зимокъ, палатъ, полата; ковната, колюра, ложница; бляха, галка, ганокъ, двери, маестатъ, муръ, окно, поднебенье, склененье, столецъ, столтъ, стопень, филияръ*;

2) назвы прылад працы і прадметаў гаспадарчага і бытавога ўжытку: *возозъ, драбшны, ланцухъ, лапка, мехъ, начинье, тила, речъ, сеть*;

3) назвы посуду і мэблі: *кубокъ, медница, миса, слокъ; лава, ложе, столъ*;

4) назвы прадуктаў харчавання: *вино, живность, медъ, молоко, мясо, шитье, покармъ, трушокъ, яйце*;

5) назвы адзення, абутку, упрыгожанняў і тканін: *барва, оденье, портури, уберъ, шаты; боть, диядима, корона, обручъ, перстень, полотно, шолкъ*;

6) назвы метрычных адзінак: *локоть, мера, миля, стопа, стоянье, футитъ*.

Да выпэйпералічаных ЛСТ назваў далучаюцца назвы іншых рэалій і паняццяў з галіны магарыяльнай і духоўнай культуры і быту: *ватна, годы, гумно, дворъ, книга, кортына, лазня, лекарство, лодья, мость, подарокъ, тоболка, цегла* і інш. З пункту гледжання граматычнай характарыстыкі пераважная большасць намінацыйных адзінак, якія выкарыстоўваліся ў бытавой сферы, прадстаўлена назоўнікавай лексікай, што тлумачыцца іх пэўнай дэнататываўнай замапаванасцю за тым ці іншым прадметам побыту.

Даволі значны ў колькасных адносінах тэматычны разрад утвараюць у “Александрый” назвы, звязаныя з характарыстыкай сацыяльнай сферы дзейнасці чалавека, якія прадстаўлены пераважна назоўнікавымі намінацыямі

тэрміналагічнага характару (раздзел 2.2). Унутры дадзенага тэматычнага аб'яднання, кампаненты якога абазначаюць шырокі дыяпазон грамадска-палітычных паняціняў, выразна выяўляюць сябе наступныя ЛСГ:

1) назвы асоб па адміністрацыйных пасадах, выканаўчых функцыях і службовых абавязках, сацыяльным становішчы, месцапражыванні і адносінах да грамадскага працэсу: *боярынъ, бурмістръ, жегляръ, княжа, лекаръ, мешкаючий, мецанинъ, опповедникъ, панъ, писаръ, подданный, подчаший, посоль, преложонный, слуга, староста, царъ, цесаръ, челядь, чужоземець;*

2) назвы адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак: *краина, отчизна, панство, царство, цесарство;*

3) назвы, звязаныя з характарыстыкай сферы маёмасных адносін і абазначэннем розных відаў плацяжоў, пошлін і падаткаў: *богатство, властность, дань, даръ, добро, добытокъ, заплата, золото, мыто, прибыльтокъ, продажное, скарбъ, чинишь.*

Да ліку іншых лексем грамадска-палітычнага і сацыяльнага зместу адносяцца такія назоўнікавыя і дзеяслоўныя найменні, як *звать, достоинство, крадежство, листъ, служба, тестаментъ; купити, пановати платити, служити, царствовать* і інш.

Разнастайнымі паводле свайго семантычнага назаўнення з'яўляюцца намінацыі са сферы рэлігійнага жыцця (раздзел 2.3). Своеасаблівым паняцінным, арганізуючым цэнтрам, вакол якога групуюцца лексічныя адзінкі "рэлігійнага" зместу, з'яўляюцца назоўнік *богъ*. Яго актыўнае ўжыванне ў кантэксце перакладу падтрымліваецца разнастайнымі дэрывацыйнымі ўтварэннямі тыпу *божий, божский (божский), набожный, богиня, божество.*

Так званая "канфесіяяпальная" лексіка ўключае ў свой склад назвы прадстаўнікоў царкоўнага кіраўніцтва і царкоўных пасада (*архирей, дякъ, жерць, игумень, потъ, свеценникъ*), культавых збудаванняў (*божница, капище, церковь*), разнастайных рэлігійных паняціняў, уяўленняў, культавых абрадаў і атрыбутаў царкоўнай службы (*ангель, балвохвальство, благодарение, болванъ, вера, вечерница, дияволь, молитва, олтарь, офера, свеценство* і інш.).

Кампаненты ЛСГ, якія ўваходзяць у склад тых ці іншых тэматычных разрадаў, знаходзяцца паміж сабою ў рознай ступені семантычнай блізкасці. Сярод іх сустракаюцца як ізаляваныя ў сэнсавых адносінах словы (*архирей, вечерница, танцухъ, мясо, мыто, окно, офера*), так і словы, звязаныя парадыгматычнымі адносінамі (*будованье – вечерникъ – гмахъ – домъ – замок – палаць – подата; маестать – столецъ; божница – капище – церковь*). Большасці лексічных адзінак уласціва канкрэтнасць семаштыкі і пэўная "тэрміналагічная прымацаванасць". З гэтай прычыны яны характарызуюцца монасемічнасцю і адсутнасцю дэрыватаў (*бурмістръ, жерць, молитва, трунокъ, чинишь, шокъ* і інш.).

З пункту гледжання генетычнай характарыстыкі ў "Александрый" ў аднолькавай меры шырока ўжываюцца як лексемы праславянскага

находження (*боль, дарь, княжа, купити, молоко*), так і запозичаня лексеми (*тангель, кратя, лотрь, офера, чиниць, шаты*).

У **трэцяй главе** "Лексіка, звязаная з характарыстыкай чалавека ў фізічных і псіхічных адносінах" аналізуюцца слоўніковыя памінацці, якія характарызуюць анатамічныя і фізіялагічныя асаблівасці чалавека, яго фізічнага стану і псіхэмацыянальнай сферы. У межах тэматычнага разраду лексікі, якая характарызуе чалавека ў фізічных адносінах (раздзел 3.1), лаволі выразна выяўляе сябе ЛСТ саматычных назваў: *борода, волосы, голень, голова, горло, животъ, зубъ, колено, костка, нога, носъ, очи, путь, рука, сердце, тварь, тело, ухо, шия, языкъ* і інш. Не менш актыўную памінаццёвую функцыю выконваюць лексічныя сродкі, якія характарызуюць фізіялагічную дзейнасць чалавека і ўтрымліваюць у сваёй семантыцы агульную семантычную прыкмету 'фізіялагічнае дзеянне'. Найбольш колькасна прадстаўлена тут ЛСТ дзеясловаў, якія служаць абазначэннямі разнастайных фізіялагічных працэсаў: *бачити, видети, воздохнути, гледети, дрижати, ести, жвать, жити, народитисе, пити, погнути, слухати, слыцати, смотрети, спати, умерети* і інш.

Тэматычны разрад назваў, якія характарызуюць чалавека ў псіхічных адносінах (раздзел 3.2), уяўляе неаднародны ў семантычных і граматычных адносінах поліфункцыянальны слоўніковы матэрыял, што дазваляе вылучыць унутры яго тэматычныя групы, якія ўключаюць у свой склад: 1) лексіку, якая характарызуе разумовую дзейнасць чалавека; 2) лексіку, якая характарызуе маўленне чалавека; 3) лексіку, якая характарызуе начуццёвы бок псіхікі чалавека. З граматычнага пункту гледжання найбольшая колькасць кампанентаў дадзеных тэматычных груп прадстаўлена дзеяслоўнымі лексемамі.

Сярод назваў, якія характарызуюць разумовую дзейнасць чалавека, самую вялікую ў колькасным выражэнні ЛСТ утвараюць дзеясловы: *ведати, держати, дозволити, доказать, должимаватисе, допустити, досведчити, зичить, знати, мыслити, научитисе, осужати, потвердити, розважати, розмышляти, розумети, уверити, уфати, читати* і інш. Да ядра ЛСТ "інтэлектуальных" дзеясловаў, аб'яднаных на аснове агульнасці ў іх значэннях катэгарыяльна-лексічнай семы 'ментальная дзейнасць чалавека', адносяцца словы, якія абазначаюць непасрэдна сам разумовы працэс ці яго вынік: *розумети, зрозумети, порозумети, мыслити, вымышляти, замыслитисе, розмыслитисе, умыслити*.

Вялікім па аб'ёме гістарычна зменлівым пластом лексікі прадстаўлена ЛСТ дзеясловаў маўлення, якія прысяць у сабе самыя разнастайныя значэнні вусных і пісьмовых зносін і ў большасці выпадкаў з'яўляюцца арганічным элементам дыялога. ЛСТ дзеясловаў, інтэграваных агульным семантычным кампанентам 'гаварыць', з'яўляецца неаднароднай сукупнасцю слоў, што дазваляе вылучыць у яе межах некалькі лексіка-семантычных падгруп: 1) дзеясловы моўнага паведамлення (*верещать, кричать, менити, мовити, объявити, ознаямити, оповедати, поведати, речи, розказовати, шемрати* і

інш.); 2) дзеясловы моўных зносін (*вызвати, змовітисе, откажати, отповедати, пытати, радити, размовляти, сприсецеце* і інш.); 3) дзеясловы, якія абазначаюць працэсы маўленчага акта, звязаныя з іншымі бакамі жыцця і дзейнасці чалавека (*вадзітисе, залецати, казати, поздоровити, пожекнатисе, просити, сваритисе, солгати, увелбити, хвалити* і інш.). Пераважная большасць названых дзеяслоўных абазначэнняў рэалізуюць сваю “маўленчую” семантыку пры дапамозе іншых слоў у межах розных сінтаксічных мадэляў словазлучэнняў.

Трыма лексіка-семантычнымі падрупамі прадстаўлена ЛСГ дзеясловаў, якія характарызуюць пачуццёвы бок псіхікі чалавека: 1) дзеясловы адчування (*брыдзітисе, гордыти, здатисе, терпети, чути*); 2) дзеясловы жадання (*волеити, жедати, рачити, хотети*); 3) дзеясловы эмацыянальнага стану, перажывання і адносін (*близнить, боятисе, веселитисе, вонтитити, жеватисе, дивоватисе, жаловати, изрети, зрешити, здуметисе, клопотитисе, кохати, лекатисе, любити, миловати, плакати, понудитисе, смутитисе, сорометисе, тешити, урадоватисе, усмехатисе, целовати* і інш.).

Сістэмная арганізацыя ЛСГ дзеясловаў, якія характарызуюць чалавека ў псіхічных адносінах, заснавана галоўным чынам на парадыматычных адносінах лакальнага характару – сінаніміі (*ведати – знати; кричать – шемрати – верещать*) і антаніміі (*пытати – отповедати; поздоровити – пожекнатисе; веселитисе – смутитисе*).

Камунікатыўна-выражальная здольнасць даследаваных ЛСГ значна павялічваецца за кошт ужывання ў іх прэфіксальна аформленых дзеясловаў, што дае магчымасць семантычна разнастайна апісанне пэўных фізічных ці псіхічных праяўленняў чалавека, выразіць варыягэўнасць пэўнага пачуцця ў часе, яго інтэнсіўнасць і глыбіню (*гледети – огледати, погледати, перегледати, преглядати, взглядати; лекатисе – злечисе, злекнутисе, полекатисе, прелечисе*).

Паходзе паходжання большасць дзеяслоўных абазначэнняў фізічнай і псіхічнай дзейнасці чалавека бярэ пачатак з часоў праславянскага моўнага адзінства (*боятисе, видети, жедати, звати, казати, мыслити*). Разам з тым даволі адчувальным з’яўляецца намінацыйны ўклад з боку польскай мовы (*вонтитити, лекатисе, рачити, уфати, шемрати* і інш.).

Апрача разгледжаных ЛСГ дзеясловаў, у склад тэматычнага разраду лексікі, якая характарызуе чалавека ў псіхічных адносінах, уваходзяць лексемы, выражаныя іншымі часцінамі мовы: назоўнікамі (*веселье, гневъ, грехъ, верещанье, вонтливостъ, лагодностъ, мышление, приказанье, пыха, речь, розуменье, слово, честь* і інш.), прыметнікамі (*боязливый, довитный, злосливый, мудрый, мужной, ростропный, смутный* і інш.), дэспрыметнікамі (*зсанбеный, мовячий, поведатый, розумеющий, цвичоный* і інш.), прыслоўямі (*боязливо, весело, ласкаве, мудре, ростропне* і інш.). Дадзеныя найменні даюць ускосную характарыстыку псіхічных уласцівасцей і стану чалавека і

часта суадносяцца ў семантычным і словаўтваральным плане з разгледжанымі дзеясловамі.

У чацвёртай главе “Лексіка, звязаная з характарыстыкай прыроды, расліннага і жывёльнага свету” даецца лексіка-семантычны аналіз назваў, якія характарызуюць навакольную рэчаіснасць. Значная семантычная разнастайнасць слоўнікавага матэрыялу ўласціва для намінацый, тэматычна звязаных з абазначэннем геаграфічнага асяроддзя, з’яў прыроды і часавых паняццяў (раздзел 4.1). Семантычна шматпланавая і неаднародная выступае ЛСГ назваў геаграфічнага асяроддзя, якая ў адпаведнасці з асаблівасцямі значэння кампанентаў падзяляецца на некалькі лексіка-семантычных падгруп: 1) назвы прасторавых паняццяў (*земля, место, свет, сторона* і інш.); 2) назвы зямнога рэльефу (*берег, высота, гора, земля, низкость, падоль, пещера, поле, пустыня, скала, яскня, яма* і інш.); 3) назвы водных паверхняў і патокаў (*вода, море, озеро, река* і інш.).

Асобную ЛСГ утвараюць абазначэнні з’яў прыроды, прадстаўленыя шэрагам метэаралагічных і астранамічных назваў (*ветрь, гром, дождь, звезда, небо, оболочк, поветрее, снег, роса* і інш.). Значнай частотнасцю ўжывання характарызуюцца так званыя гэнэральныя лексічныя адзінкі – найменні разнастайных часавых паняццяў. У межах ЛСГ назваў гэтага тыпу найбольшай абагульненасцю семантыкі валодае лексема *чась*, якая шырока ўжываецца ў складзе фразеалагізмаў *въ маломъ часе, отъ давныхъ часовъ, по долгомъ часе, по жадныхъ часехъ, презъ многи часы* і інш. Для выражэння часавых паняццяў у межах сутак выкарыстоўваюцца назоўнікі *година, день, ночь*. У якасці назваў года і яго пэўных частак ужываюцца намінацыі *весна, зима, месяц, апрель, липець, рокъ, серпень, стычень* і інш.

Даволі вялікую ў колькасных адносінах ЛСГ утвараюць мінералагічныя назвы (раздзел 4.2). У межах дадзенай ЛСГ выдзяляюцца дзве лексіка-семантычныя падгрупы: 1) назвы каштоўных камялёў і мінералаў; 2) назвы металаў.

Багаццем лексічнага матэрыялу вызначаецца першая лексіка-семантычная падгрупа: *адамантъ, аметистъ, гранатъ, дияментъ, накинтъ, камень, карбункулъ, опикимъ, перло, самфиръ, смарагдъ, ушонъ*. З абагульненай, родавай семантыкай зафіксаваны назоўнік *камень*, пры якім часта ўжываюцца азначэнні *дорогий, (невъмовне, велми) коштовный, оздобный, великий, спичный, мистерне ритый* і інш. Пры гэтым у семантычнай структуры разглядаемай лексемы актуалізуецца дыферэнцыяльная сема ‘дарагі, каштоўны’, а катэгорыяльна-лексічная сема ‘мінерал, прыроднае рэчыва’ адыходзіць на другі план. У якасці відавых мінералагічных тэрмінаабазначэнняў нярэдка выкарыстоўваюцца двухчленныя ўтварэнні, набудаваныя па мадэлі “прыметнік + назоўнік *камень*”: *камень аметистовый, камень смарагдовый, камень опихионовый, камень порфирионовый, камень шафировый*. Да назваў мінералаў неметалічнага характару адносяцца такія лексічныя адзінкі, як *глина, кристалъ, песокъ* і інш. Параўнальна нешматлікай у семантычным плане

выступае лексіка-семантычная падгрупа назваў металаў: *золото, железо, крушечь, медь, мосязь, сребро*.

Унутры ЛСГ мінералагічных назваў пераважаюць запозычаныя лексемы грэка-лацінскага паходжання (*адмантъ, аметистъ, гранатъ, дымантъ, карвункуль, перлю*), большасць якіх пачалі ўжывацца на старабеларускай моўнай глебе дзякуючы пасрэдніцтву польскай мовы.

Сярод ужытых у “Александрый” назваў жывой прыроды выразна вылучаюцца дзве ЛСГ: 1) назвы расліннага свету; 2) назвы жывёльнага свету (раздзел 4.3). ЛСГ назваў расліннага свету ўтвараюць батанічныя абазначэнні родавана і відавoga характару: *вишница, древо, еванъ, зелье, рогозь, рожь, сосна, трава, тростина, фига* (назвы раслін); *балсамъ, збожье, жито, капило, макъ, насенне, овочъ, олива, орехъ, перецъ, пшевица, яблоко, ягода* (назвы пладоў, насення і раслінных рэчываў).

Цікавую і разнастайную ў семантычным плане ЛСГ утвараюць назвы прадстаўнікоў жывёльнага свету. У яе склад уваходзяць чатыры неаднолькавыя ў колькасным выражэнні лексіка-семантычныя падгрупы: 1) назвы дзікіх жывёл і птушак, у тым ліку міфічных, часта выдуманых (*василискъ, водкъ, гадина, грифъ, елень, жолвь, зубрь, иптотамъ, коркодиль, левъ, мата, недведъ, одиорожсць, павъ, пардъ, птахъ, риноцефатъ, слонъ, смокъ, сова, ужъ, червь*); 2) назвы свойскіх жывёл і птушак (*баранъ, вепрь, волъ, драбаръ, жеребець, козеть, кокоша, конь, корова, котъ, мулъ*); 3) назвы рыб (*велериль, рыба*); 4) назвы насякомых (*муха, оса*). У якасці родавых намінацый з абагульненым значэннем ‘звер, жывёла наогул’ выступаюць у гэце звязаныя паміж сабою адносінамі сінанімічнага паралелізму назоўнікі *зверъ – бестыя – быдло*.

Наводзе паходжання большасць назваў жывой прыроды прадстаўлена найбольш старажытным пластом лексікі, утвораным яшчэ ў праславянскі час (*древно, жито, збожье, орехъ, сосна, яблоко; баранъ, волкъ, елень, зверъ, конь, муха, червь* і інш.). Пры апісанні расліннага і жывёльнага свету ўсходніх краін прасочваецца тэндэнцыя да выкарыстання экзатычных назваў, якія ўяўляюць сабой не толькі сінтэтычныя (*балсамъ, еванъ, олива; велблюдъ, жолвь, иптотамъ, левъ, мата*), але і аналітычныя найменні (*бобковое дерево, бусиновое дерево, вишное дерево, китарисовое дерево*). Ужыванне ў помніку лексічнага матэрыялу гэтага тыпу глумачыцца яго выразальна-камунікатыўнай неабходнасцю.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Як сведчыць даследаваны матэрыял, у моўных адносінах “Александрый” з’яўляецца адным з найбольш самабытных і цікавых перакладных помнікаў першай палавіны ХІІІ ст. У дысертацыі прааналізавана асноўная частка слоўнікавага фонду апавесці – анеятыўная лексіка, у прыватнасці, тыя яе тэматычныя разрады, якія прадстаўлены найбольш шырока і поўна. Між тым, апрача разгледжаных назваў, у помніку рэалізаваны шэраг лексічных адзінак

іншай семантычнай характарыстыкі, якія прадстаўлены рознымі часцінамі мовы. Усе яны знайшлі адлюстраванне ў “Слоўніку мовы “Александрый” пачатку ХУІ ст.” (гл. Дадатак І).

Як адзначалася вышэй, сістэма лексічных сродкаў даследаванага спіса “Александрый” ўключае ў свой склад словы, розныя паводле генетычных вытокаў і семантычнага нападўнення, граматычнай характарыстыкі і словаўтваральнай актыўнасці. На нашых падліках, слоўнікавы састаў помніка падлічвае 2930 лексічных адзінак, агульная колькасць фіксацый якіх складае 28090 словаўжыванняў.

З пункту гледжання этымалогіі слоўнікавы састаў аповесці прадстаўлены галоўным чынам спрадвечна беларускай лексікай. Сярод наяўных тут 260-ці запавяданых і ўтвораных ад іх на старабеларускай моўнай глебе 220-ці дэрывацый (што складае 15 % ад агульнай колькасці лексічных адзінак) больш за палавіну (адпаведна 140 і 150 лексем) складаюць паланізмы.

З граматычнага пункту гледжання самай шматлікай па колькасных паказчыках з’яўляецца дзяслоўная і назоўнікавая лексіка – 968 і 967 пазаў адпаведна. На другім месцы паводле частотнасці выкарыстання знаходзяцца прыметнікі – 375 лексем. Далей колькасць лексічных адзінак у межах той ці іншай часціны мовы характарызуецца наступнымі лічбавымі паказчыкамі: 40 лічобнікаў, 52 займеннікі, 216 прыслоўяў, 28 прыназоўнікаў, 45 злучнікаў, 25 часціц, 2 мадальныя словы. Большая частка лексем (85,8 %) характарызуецца монасемічнасцю. 416 зафіксаваных у помніку лексічных адзінак (што складае 14,2 % ад іх агульнай колькасці) полісемантычныя. У склад іх семантэм уваходзіць ад 2-х да 12-ці значэнняў.

Слоўнікавая памінацці “Александрый” характарызуецца дастаткова развітай варыянтнасцю, якая праяўляецца не толькі на лексічным, але і на іншых узроўнях моўнай сістэмы – фанетычным, арфаграфічным, словаўтваральным, граматычным. Напрыклад, фанетычныя варыянты: *аматысьць – аматысьць – аметысьць; звітязжыти – звитежыти; убірць – убірць*; арфаграфічныя: *к:махъ – гмахъ; рыцэрство – рыцэрство; розказоватъ – розказовати*; словаўтваральныя: *валька – валченье; звітязжыти – превитязжыти – превитязжыти*; граматычныя: *людъ – люди; тарча – тарчъ; шаты – шата*.

Нягледзячы на тое, што слоўнікавы састаў помніка вызначаецца ў ігўнай ступені арыгінальнасцю і непаўторнасцю на фоне іншых гагачасных пісьмовых крыніц, у лексічных адносінах “Александрый” збліжаецца з большасцю старабеларускіх свенка-мастацкіх твораў. Пераважную большасць зафіксаваных тут лексем нельга кваліфікаваць як спецыфічную прыналежнасць помніка. Супастаўленне лексікі “Александрый” пачатку ХУІ ст. з іншымі пісьмовымі крыніцамі рознай жанрава-стылістычнай прыналежнасці, створанымі ў ХУІ-ХУІІ стет., дае падставы сцвярджаць, што большасць ужытых тут апалятываў шырока функцыянавала ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове. Тым не менш, у даследаваным перакладзе сустракаецца шэраг найменшых, не засведчаных іншымі старабеларускімі

пісьмовымі помнікамі. Сярод іх назвы рознай семантыкі і граматычнай характарыстыкі: *вещебный, детский, душиость, гереть, евань, жолобоватый, забитье, збыть, владитель, змяцца, зкриситати, зтекатице, килень, кшататовый, лапка, ласити, лязурь, малены, мастистый, мацуга, навальне, навельможнейший, риноцефаль, стопа*, фразеалагізмы *великий пудь, горла страдати, остаточная година дня* і інш., а таксама шматлікія патранімічныя і тапанімічныя найменні тыпу *амазонь, арсирь, бартей, дырумань, италияншь, консиресь, коритъ, латедемонинъ; амазонский, арридийский, висандский, евроцкий, шидонский*. Некаторыя лексемы зафіксаваны ў кантэксте аповесці са значэннямі, з якімі дагэтуль у іншых помніках не сустракаліся, напрыклад: *вожь* 'пастух', *керунтъ* 'падножжа, аснова'; *кура* 'снеў пёўня' і інш.

Свецка-мастацкі характар твора абумовіў шырокае выкарыстанне ў ім злітгаў (*винница оздобная, войско великое, мечь острый, палаць коштовный, трунокъ смертный, цесарь паяснейший*), параўнанняў (*вода горка, яко чемерица: гори скалисты, якобы стены: очи ясны, яко звезды; снег великий, якобы волна*), слоў з эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай (*белухный, деревко, листокъ, недведокъ, ножка, перко, птишекъ, улочка*), фразеалагізмаў (*неприятельская рука, просити о горла, речь затуляти*), афарыстычных выказванняў (*волю быт мудрого учеником нижели от злупого хвалу мет, великое зобрание мухъ не учинит жадной поражки осам*).

І праведзенае лінгвістычнае даследаванне лексікі "Александрый" пачатку XVII ст. дазваляе зрабіць наступныя вывады:

1. Слоўнікавы састаў старабеларускага перакладу "Александрый" пачатку XVII ст. вызначаецца багатай семантычнай разнастайнасцю намінацыйных сродкаў рознай граматычнай прыналежнасці. На агульным лексічным фоне помніка найбольшай ужывальнасцю характарызуюцца наступныя тэматычныя разрады намінацый:

- вясная лексіка;
- лексіка, якая ўжывалася ў бытавой, сацыяльнай і рэлігійнай сферах;
- лексіка, звязаная з характарыстыкай чалавека ў фізічных і псіхічных адносінах;
- лексіка, звязаная з характарыстыкай прыроды, расліннага і жывёльнага свету [2; 3; 4; 7].

2. Паводле генетычнай характарыстыкі пераважная большасць намінацый уяўляе сабой спрадвечна беларускую лексіку праславянскага, старажытнарускага і ўласнабеларускага паходжання. Разам з тым пераклад "Александрый" пачатку XVII ст. даволі шырока адлюстраван у ім уплыў на старабеларускі слоўнік славянскіх і неславянскіх моўных сістэм. Менавіта таму даследаваны помнік можна разглядаць як узор рэалізацыі моўных кантактаў XVII ст. Выкарыстанне іншамоўных лексічных элементаў, у першую чаргу палатызмаў, адзначаецца на ўзроўні ўсіх прааналізаваных тэматычных разрадаў і, з'яўляючыся неад'емнай часткай слоўнікавага саставу аповесці, набывае тут характар нормы [1; 3; 6; 7; 8].

3. У межах ЛСГ большасць лексічных адзінак звязаны паміж сабою парадзіматычнымі сувязямі. Асноўнымі фактарамі семантычнага ўпарадкавання кампанентаў ЛСГ з'яўляюцца імплікацыйныя і сінанімічныя адносіны. Аналіз шматлікіх сінанімічных радоў як асобнага роду мікрасістэм, кожная з якіх характарызуецца аднінствам прадметна-паняцыйнага зместу, дае падставы гаварыць пра значную разнастайнасць кампанентаў ЛСГ [2; 3; 6; 7; 8].

4. Сведчаннем трывалага замацавання ў помніку асобных спрадвечна беларускіх і запазычаных намінацый з'яўляецца наяўнасць шматлікіх дэрыватаў, якія разам з іх дэрывацыйным ядром утвараюць у кантэксце перакладу разгалінаваныя словаўтваральныя гнёзды [1; 2; 8].

5. Шырокае выкарыстанне полісемантычных лексем, якія нярэдка часткай свайго семантычнага аб'ёму выходзяць за межы пэўных ЛСГ, выяўляючы спосавую поліфанічнасць у кантэксце, тлумачыцца свецка-мастацкім характарам твора. Большасць рэалізаваных тут монасемантычных лексем з'яўляюцца наменклатурнымі назвамі або належаць да пэўных галін старабеларускай тэрміналогіі – ваеннай, бытавой, сацыяльнай і інш. Лексічная сістэма даследаванага спіса “Александрый” вызначасца ўзаемадзяньнем элементаў розных стыляў – размоўнага, дзелавога, рэлігійнага – і характарызуецца стылістычнай незамкнутасцю, пранікненнем у тканіну твора лексічных сродкаў, уласцівых помнікам іншай жанрава-стылістычнай прыналежнасці. Ужыванне эпітэтаў, параўнанняў, слоў і выразаў з эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай з'яўляецца даволі яркавай прыкметай сувязі лексікі помніка з жывой народнай мовай, а таксама сведчыць пра багацце і разнастайнасць вобразна-выяўленчых магчымасцей старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы [1; 2; 6; 7].

6. У працэсе моўнай эвалюцыі рэалізавання ў “Александрый” лексічныя сродкі напаткаў неаднолькавы лёс. Большасць спрадвечна беларускіх назваў, перажыўшы трансфармацыю семантычнай структуры, а таксама нярагфанетычных і ўнутрыструктурных змен, замацаваліся ва ўжытку. Неаднолькава склаўся лёс лексем іншамоўнага паходжання. Многія з іх трэба разглядаць як эфемерную з'яву ў гісторыі беларускай мовы: маючы спрадвечна беларускія лексічныя аналагі і не адпавядаючы ўнутраным законам развіцця беларускай мовы, яны з цягам часу выйшлі з ужытку. Разам з тым асобныя зафіксаваныя ў помніку запазычанні, з'яўляючыся семантычнымі эквівалентамі да адпаведных спрадвечна беларускіх намінацый, сёння актыўна функцыянуюць у мове [1; 2; 7].

7. Пераклад “Александрый” пачатку ХVІІІ ст. садзейнічаў далейшаму ўдасканаленню і ўзбагачэнню беларускай літаратурна-пісьмовай мовы данацыянальнага перыяду [2].

Інтэнсіўны працэс вывучэння старабеларускіх пісьмоўных крыніц рознай жанрава-стылістычнай прыналежнасці, які ў айчынным мовазнаўстве найбольш шырока разгарнуўся ў 90-я гады ХХ ст., дае падставы сцвярджаць, што сёння гістарычная лексікалогія дасягнула такога рубяжа, які дазваляе

прыступіць да стварэння зводных прац па гісторыі лексікі асобных перыядаў з канцэнтраваннем увагі на важнейшых тэндэнцыях развіцця слоўнікавага саставу старабеларускай мовы на пэўных сінхранічных зрэзах. Матэрыялы шматлікіх даследаванняў рукапісных і друкаваных тэкстаў ХІУ-ХУІІ стст. у тым ліку і перакладу “Александрый” пачатку ХУІІ ст., несумненна, будзь садзейнічаць усебаковаму аналізу функцыянавання і развіцця лексікі ў гэты час.

Асноўныя палажэнні дысертацыі адностраваны ў наступных публікацыях:

1. Дзядова А.С. Іншамоўная лексіка ў “Александрый” пачатку ХУІІ ст. Беларуская лінгвістыка. – 1998. Вып. 48. – С. 29-33.
2. Дзядова А.С. Гэматычная дыферэнцыяцыя назоўнікаў у “Александрый” // Веснік ВДУ. – 1998. № 1 (7) – С. 44-48.
3. Дзядова А.С. Лексічныя сродкі выражэння псіхічнай дзейнасці чалавека ў “Александрый” пачатку ХУІІ ст. // Веснік ВДУ. – 1999. № 1 (11) – С. 45-50.
4. Дзядова А.С. Ваенная лексіка ў помніку свецка-мастацкай літаратуры пачатку ХУІІ ст. // Праблемы адукацыі, навукі, культуры Беларускага Палесся. Матэрыялы Міжнар. нав. канф. Мазыр, 22-23. частапада 1996 г. – Мазыр, 1996. Ч. 1 – С. 32-33.
5. Дзядова А.С. Лексічныя паланізмы ў перакладным помніку свецка-мастацкай літаратуры пачатку ХУІІ ст. // Беларуска-рускі-польскае супастаўляльнае мовазнаўства і літаратуразнаўства: Зб. матэрыялаў ІV Міжнар. нав. канф., Віцебск, 22-24 красавіка 1997 г. – Віцебск, 1997. Ч. 2. – С. 171-174.
6. Дзядова А.С. Назвы зброі ў старабеларускім перакладзе “Александрый” пачатку ХУІІ ст. // Канцэптуальныя пытанні развіцця мовы, літаратуры і мастацтва ў святле адраджэння культуры і духоўнасці беларускага народа: Зб. матэрыялаў Рэспуб. нав. канф., Мазыр, 23-24 красавіка 1998 г. – Мазыр, 1998. – С. 53-56.
7. Дзядова А.С. Прудметна-бытавая лексіка ў старабеларускім перакладзе “Александрый” пачатку ХУІІ ст. // Четвертые Поливановские чтения: Сб. науч. статей по материалам докл. и сообщ., Смоленск, 19-20 мая 1998 г. – Смоленск, 1998. – Ч. I. История славянских языков и диалектология. – С. 80-84 (на рускай мове).
8. Дзядова А.С. Лексічныя паланізмы ў сістэме назваў псіхічнай дзейнасці чалавека (на матэрыяле “Александрый” пачатку ХУІІ ст.) // Беларуска-рускі-польскае супастаўляльнае мовазнаўства і літаратуразнаўства: Зб. матэрыялаў V Міжнар. нав. канф., Віцебск, 25-27 мая 2000 г. – Віцебск, 2000. – С. 43-45.

РЭЗЮМЭ

ДЗЯДОВА АЛЕНА СЯРГЕЕЎНА

ЛЕКСІКА “АЛЕКСАНДРЫІ” (НА МАТЭРЫЯЛЕ
СТАРАБЕЛАРУСКАГА ПЕРАКЛАДУ НАЧАТКУ ХУІІ СТ.)

Ключавыя словы: генетычныя вытокі, дэрыват, запазычаны, лексема, лексіка-семантычная група, парадыматычныя адносіны, полісемантычны, сема, семантыка, семантычная мікрагрупа, семантычная структура, семема, спонім, тэматычная група, тэматычны разрад

Аб'ектам даследавання з'яўляецца слоўнікавы састаў поўнага Санкт-Пецярбургскага спіса “Александрый” пачатку ХУІІ ст. (рукапіс Дзяржаўнай публічнай бібліятэкі імя М.Я.Салтыкова-Шчадрына ў Санкт-Пецярбургу, F. ХУІІ. 5) Прадмет даследавання - генетычныя вытокі і семантыка выяўленых лексем, а таксама іх структурна-словаўтваральныя асаблівасці.

Мэта дысертацыі – лексіка-семантычны аналіз слоўнікавага саставу старабеларускага перакладу “Александрый” пачатку ХУІІ ст., вызначэнне ролі і месца помніка ў старабеларускай пісьмовай мове.

Пры аналізе лексікі выкарыстоўвалася некалькі метадаў: апісальны, метада кампанентнага аналізу, прыёмы параўнальна-гістарычнага, стылістычнага і дыстрыбутыўнага метадаў.

Праведзенае даследаванне лексікі “Александрый” пачатку ХУІІ ст. паказала, што слоўнікавы састаў перакладу ўяўляе сабой багатую сістэму назваў рознай граматычнай прыналежнасці, якія валодаюць шырокімі выразальна-камунікатыўнымі магчымасцямі. У аснове лексічнай сістэмы помніка ляжаць намінацыйныя сродкі спралвечна беларускага паходжання. У межах лексіка-семантычных груп большасць лексем звязаны паміж сабой парадыматычнымі адносінамі. Некаторыя лексічныя адзінкі маюць вялікую колькасць дэрыватаў і ўжываюцца ў тэксе разгалінаванымі словаўтваральнымі гнёздамі. Свецка-мастацкі характар твора абумовіў шырокае выкарыстанне полісемантычных лексем, узаемадзейніе на лексічным узроўні элементаў розных стыляў – размоўнага, дзелавога, рэлігійнага. Пераклад “Александрый” пачатку ХУІІ ст. садзейнічаў далейшаму ўдасканаленню і ўзбагачэнню беларускай літаратурна-пісьмовай мовы данацяляльнага перыяду.

Вынікі даследавання могуць быць выкарыстаны пры распрацоўцы спецкурсаў і спецсемінараў па гістарычнай лексікалогіі, падрыхтоўцы метадычных дапаможнікаў, даведнікаў і іншых вучэбных матэрыялаў па гісторыі беларускай літаратурнай мовы. Лексічны матэрыял, пададзены ў “Слоўніку мовы “Александрый” пачатку ХУІІ ст.”, можа знайсці прымяненне ў лексікаграфічнай працы пры складанні Гістарычнага слоўніка беларускай мовы.

ДЕДОВА ЕЛЕНА СЕРГЕЕВНА

ЛЕКСИКА “АЛЕКСАНДРИИ” (НА МАТЕРИАЛЕ СТАРОБЕЛОРУССКОГО ПЕРЕВОДА НАЧАЛА ХУП В.)

Ключевые слова: генетические истоки, дериват, заимствованный, лексема, лексико-семантическая группа, парадигматические отношения, полисемантический, сема, семантика, семантическая микрогруппа, семантическая структура, семема, синоним, тематическая группа, тематический разряд.

Объектом исследования является словарный состав полного Санкт-Петербургского списка “Александрии” начала ХУП в. (рукопись Государственной публичной библиотеки имени М.Е.Салтыкова-Щедрина в Санкт-Петербурге, Ф. ХУП. 5). Предмет исследования – генетические истоки и семантика выявленных лексем, а также их структурно-словообразовательные особенности.

Цель исследования – лексико-семантический анализ словарного состава старобелорусского перевода “Александрии” начала ХУП в., определение роли и места памятника в старобелорусском письменном языке.

При анализе лексики использовано несколько методов: описательный, метод компонентного анализа, приемы сравнительно-исторического, статистического и дистрибутивного методов.

Проведенное исследование лексики “Александрии” начала ХУП в. показало, что словарный состав перевода представляет собой богатую систему названий различной грамматической принадлежности, которые владеют широкими выразительно-коммуникативными возможностями. В основе лексической системы памятника лежат номинативные средства исконно белорусского происхождения. В пределах лексико-семантических групп большинство лексем связываются между собой парадигматическими отношениями. Некоторые лексические единицы имеют большое количество дериватов и употребляются в тексте разветвленными словообразовательными гнездами. Светско-художественный характер произведения обусловил широкое использование полисемантических лексем, взаимодействие на лексическом уровне элементов разных стилей – разговорного, делового, религиозного. Перевод “Александрии” начала ХУП в. содействовал дальнейшему совершенствованию и обогащению белорусского литературно-письменного языка донационального периода.

Результаты исследования могут быть использованы при разработке спецкурсов и спецсеминаров по исторической лексикологии, подготовке методических пособий и других учебных материалов по истории белорусского литературного языка. Лексический материал, поданный в “Словаре языка “Александрии” начала ХУП в.”, может найти применение в лексикографической работе при составлении Исторического словаря белорусского языка.

30
SUMMARY

ELENA SERGEEVNA DEDOVA

**LEXICON OF "ALEXANDRIA" (ON THE BASIS OF THE
OLD-BELARUSIAN TRANSLATION OF THE BEGINNING
OF THE XVII-TH CENTURY)**

Key words: genetic sources, derivative, lexeme, lexical and semantic group, loan, paradigmatic relations, polysemantic, semantics, semantic microgroup, semantic structure, seme, sememe, synonym, thematic group, thematic class.

The object of the research is the vocabulary of the full Saint-Petersburg copy of of the beginning of the XVII-th century (manuscript of the Saltykov-Shchedrin state public library in Saint-Petersburg, F. XVII. 5).

The subject of the research is the genetic sources and semantics of the lexemes discovered in the manuscript as well as their structural and word-building particularities.

The aim of the research is to analyze the vocabulary of the old-Belarusian translation of "Alexandria" of the beginning of the XVII-th century from the lexical and semantic standpoint, to determine the role and the position of the literary monument in the old-Belarusian written language.

Several methods such as the descriptive method, the componential analysis, elements of the comparative-historical, statistical and distributive methods have been used to analyze the vocabulary.

The research of the lexicon of "Alexandria" of the beginning of the XVII-th century has shown that the vocabulary of the translation is a system rich in nomina belonging to different grammatical classes which have a wide range of expressive and communicative applications. The basis of the lexical system of the monument is formed by originally Belarusian means of nomination. Within lexical and semantic groups most of the lexical units are connected by paradigmatic relations. Some lexical units have a large number of derivatives and are used in the text in the form of many-branched word-building clusters. The secular and fictional character of the work caused a wide use of polysemantic lexemes, the interaction at the lexical level of the elements of different styles, namely: colloquial, official, religious. The translation of "Alexandria" of the beginning of the XVII-th century facilitated the further improvement and enrichment of the Belarusian literary written language of the pre-national period.

The results of the research can be used for working out special courses and seminars on historical lexicology, for preparing textbooks and other educational material on the history of the Belarusian literary language. The lexical material available in the "Dictionary of the language of "Alexandria" of the beginning of the XVII-th century" can be used in lexicography for compiling the "Historical dictionary of the Belarusian language".